

Budowanie odporności społecznej oraz umiejętności krytycznego korzystania z mediów – przed i w trakcie wojny

Słowa kluczowe

polityka bezpieczeństwa, edukacja medialna, odporność społeczna, zagrożenia informacyjne, kultura medialna, projekt „Filtr”, bezpieczeństwo informacyjne, komunikacja strategiczna, fact-checking, StopFake, dezinformacja

Wojna Rosji z Ukrainą doprowadziła do aktywnego rozwoju dziedziny umiejętności korzystania z mediów w Ukrainie i skłoniła kluczowych graczy oraz rząd do traktowania jej jako elementu polityki bezpieczeństwa.

Zdjęcie zadymionej wieży telewizyjnej w Kijowie po jej ostrzale rosyjskimi raketami 1 marca 2022 r. obiegło cały świat. Był to początek serii rosyjskich ataków raketowych na wieże telewizyjne w całej Ukrainie (łącznie zaatakowano 14 obiektów¹). Ataki te stały się symbolicznym potwierdzeniem terroryzmu informacyjnego, który Rosja zaczęła stosować przeciwko Ukrainie na długo przed okupacją części ukraińskich terytoriów w 2014 r. Atakując kijowską wieżę telewizyjną, Rosja po raz kolejny potwierdziła, że media i propaganda były i pozostają dla niej strategicznym zasobem, za pomocą którego chce ona kontrolować i zmieniać zachowania dużych mas społecznych.

Jednak w ciągu pierwszych dwóch dekad ukraińskiej niepodległości zagrożenia informacyjne ze strony Rosji były niedoceniane i nie były traktowane poważnie na szczeblu ukraińskich elit politycznych, a Ukraińcy znajdowali się pod stałym wpływem rosyjskich mediów, które miały pełny i w żaden sposób nieograniczony dostęp do ukraińskich odbiorców. Jednocześnie kwestie edukacji medialnej i podnoszenia poziomu umiejętności korzystania z mediów przez społeczeństwo nie były przedmiotem programów politycznych.

¹ <https://corp.suspilne.media/newsdetails/5959> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

Dlatego też odporność społeczeństwa ukraińskiego na rosyjskie wpływy dezinformacyjne w czasie rosyjskiej agresji zbrojnej w 2014 r. była dość słaba, szczególnie w regionach południowo-wschodnich Ukrainy. Zgodnie z wynikami badania opinii publicznej przeprowadzonego w 2015 r. przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii (KMIS) na zlecenie organizacji społecznej Detector Media w 5 obwodach południowych i wschodnich (charkowski, odeski, chersoński, doniecki i ługański) 66% społeczeństwa wspierało jedną z narracji rosyjskiej propagandy, że to właśnie masowe protesty podczas Rewolucji Godności zimą 2013–2014 r. doprowadziły do aneksji Krymu i wojny w Donbasie². Natomiast w badaniu konsumpcji informacji wśród mieszkańców wschodniej Ukrainy odnotowano powszechny nihilizm w stosunku do mediów i czerpanych z nich informacji³.

Stopniowa transformacja podejścia w zakresie umiejętności korzystania z mediów rozpoczęła się po 2014 r. Kluczowy wpływ na te zmiany miała rosyjska agresja zbrojna na Ukrainę. Faktycznie dzięki niej temat umiejętności korzystania z mediów i edukacji medialnej stał się częścią dyskursu politycznego. W ostatnich latach w środowisku eksperckim i na szczeblu rządowym zrozumiano, że umiejętność korzystania z mediów powinna stać się częścią polityki bezpieczeństwa.

W dalszej części wnioski i oceny będą częściowo opierać się na badaniu „Mapowanie dziedziny umiejętności korzystania z mediów w Ukrainie”⁴, które zostało przeprowadzone przez Ukraiński Instytut Mediów i Komunikacji we współpracy z Baltic Center for Media Excellence (obejmowało okres 3 lat przed rosyjską inwazją pełnoskalową 24 lutego 2022 r.), a także na analitycznej notatce o transformacji dziedziny umiejętności korzystania z mediów w warunkach wojny pełnoskalowej, która stanowiła uzupełnienie badań wstępnych⁵.

Umiejętność korzystania z mediów w kontekście polityki

Podjęmowane przez niektórych ekspertów próby wyciągnięcia dyskursu o umiejętności korzystania z mediów poza kontekst polityczny były i pozostają, naszym zdaniem, całkowicie błędne. Według Pierre’a Bourdieu⁶ media nie istnieją poza kontekstem politycznym, nie tylko odzwierciedlają one rzeczywistość, ale także są zaangażowane w jej

² <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/12847/2015-03-20-yakym-ie-riven-pidtrymky-mesedzhiv-rosiyskoi-propagandy-u-zoni-konfliktu-sotsiologichne-opytuvannya/> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

³ <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/19925/2017-11-14-informatsiynе-spozhyvannya-potreby-ta-poglyady-meshkantsiv-skhodu-ukrainy-doslidzhennya/> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

⁴ https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/ML_Ukraine_Country_Report_2021.pdf [dostęp: 5 marca 2023 r.].

⁵ https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/07/Transformation-medialiteracy_EN-1.pdf [dostęp: 5 marca 2023 r.].

⁶ P. Bourdieu, *O telewizji i dziennikarstwie*, Moskwa 2002, s. 35.

budowę, na jednym poziomie z politykami i władzą. Umiejętność korzystania z mediów poza kontekstem politycznym jest kwestią, która sugeruje rozpatrywanie mediów abstrakcyjnych w kontekście oderwanych od rzeczywistości abstrakcyjnych kategorii etycznych czy estetycznych.

W Rosji takie podejście (kiedy umiejętność korzystania z mediów jest poza polityką) przejawiało się w ignorowaniu lub pomijaniu milczeniem destrukcyjnego fenomenu rosyjskiej maszyny propagandowej zarówno przez rosyjskich krytyków, jak i edukatorów medialnych. Ich skupianie się na tematach drugorzędnych (teatralizowanie mediów, rola emotikonów, cielesność z gatunku anime⁷ itd.) lub umiejętnościach czysto praktycznych (jak nakręcić, zmontować wideo czy ułożyć słowa w piękny tekst) doprowadziło do bezkrytycznego odbioru kremlowskiej propagandy, a więc do kształtowania atmosfery nienawiści w rosyjskim społeczeństwie, i przygotowało grunt pod wspieranie rosyjskiej inwazji pełnoskalowej. Pojedyncze głosy krytyków medialnych i dziennikarzy, takich jak Andriy Archangielski, który na długo przed 24 lutego mówił o zaszczepieniu i dominacji etyki wojny w rosyjskich mediach⁸, nie miały istotnego wpływu na sytuację.

W Ukrainie zaś ignorowanie zagrożeń informacyjnych ze strony Rosji na szczeblu politycznym do 2014 r. doprowadziło do tego, że społeczeństwo, jak już wspomniano powyżej, okazało się niegotowe stawiać opór wpływom rosyjskiej propagandy. System edukacji bowiem, jak również częściowo sektor publiczny, który zajmował się tematyką edukacji medialnej, nie miał wówczas opracowanych metod edukacyjnych, które sprzyjałyby rozwojowi umiejętności fact-checkingu, dekonstrukcji dezinformacji i propagandy, identyfikowaniu niewiarygodnych źródeł informacji itd. Jednak rosyjska agresja w 2014 r. istotnie zmieniła tę sytuację. Sektor publiczny, który był główną dźwignią kształtowania się dziedziny umiejętności korzystania z mediów w Ukrainie, szybko się przeorientował, a temat umiejętności korzystania z mediów znalazł się w centrum uwagi wszystkich jego kluczowych graczy, w tym polityków, rządu i ustawodawcy.

Umiejętność korzystania z mediów stała się priorytetem strategicznym. W 2017 r. ówczesny prezydent Ukrainy Petro Poroszenko zatwierdził Doktrynę Bezpieczeństwa Informacyjnego Ukrainy⁹. W dokumencie tym „rozwoj kultury medialnej społeczeństwa i społecznie odpowiedzialnego środowiska medialnego” określa się jako życiowo ważny interes narodowy. Doktryna ustala również niektóre z priorytetowych kierunków polityki państwowej w sferze informacyjnej: 1) walkę z dezinformacją i destrukcyjną propagandą

⁷ E.A. Iwanenko, M.A. Koreckaja, E.W. Sawenkowa, *Созвездие Горгоны (эссе об эффектах медиа)*. [Gwiazdozbiór Gorgony (esej o efektach mediów)], Petersburg 2012.

⁸ <https://ms.detector.media/tip-intervyu/post/11555/2014-08-07-andrey-arkhangel'skyy-ya-khochu-chtoby-ukrayna-znala-chto-est-y-drugye-russkyye/> [autor: Diana Dutsyk; dostęp: 5 marca 2023 r.].

⁹ <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

ze strony Federacji Rosyjskiej; 2) podnoszenie umiejętności społeczeństwa w zakresie korzystania z mediów oraz sprzyjanie przygotowaniu dla sfery medialnej profesjonalnych kadr, o wysokim poziomie kompetencji.

W 2020 r. ukraiński rząd zatwierdził Państwowy Standard Podstawowego Szkolnictwa Średniego, w którym kompetencje informacyjno-komunikacyjne znalazły się w gronie najważniejszych¹⁰. W 2021 r., już za prezydentury Wołodymyra Zełenskiego, uchwalono Strategię Bezpieczeństwa Informacyjnego do 2025 r.¹¹ Jako globalne zagrożenie wskazano w dokumencie wzrost znaczenia technologii cyfrowych na tle niskiego poziomu umiejętności korzystania z mediów i świadomości cyfrowej społeczeństwa, a jako zagrożenie na poziomie narodowym – niedostateczny poziom kultury informacyjnej i umiejętności korzystania z mediów przez społeczeństwo. Pierwszym celem strategicznym dokumentu jest „przeciwdziałanie dezinformacji, informacjom manipulacyjnym, a także operacjom informacyjnym i atakom obcych państw”. Trzecim celem strategicznym jest „podniesienie poziomu kultury medialnej i umiejętności korzystania przez społeczeństwo z mediów”.

W tym samym roku Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy uruchomiło narodowy projekt w zakresie umiejętności korzystania z mediów „Filtr”. Ponadto rząd powołał Centrum Przeciwdziałania Dezinformacji (przy Radzie Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony) oraz Centrum Komunikacji Strategicznej i Bezpieczeństwa Informacji (przy Ministerstwie Kultury i Polityki Informacyjnej). Odrębne projekty edukacyjne w dziedzinie kompetencji cyfrowych i medialnych realizuje Ministerstwo Transformacji Cyfrowej, które uruchomiło platformę internetową Dija. Cyfrowa Oswita [Działanie. Cyfrowa Oświata]¹².

Struktury rządowe utworzone w 2021 r. (zarówno „Filtr”, jak i oba centra) miały niewiele czasu przed inwazją pełnoskalową 24 lutego 2022 r., aby rozpocząć aktywne działania. Przyszło im zdobywać doświadczenie i praktykę w warunkach wojny pełnoskalowej.

Faktycznie, zarówno Doktryna Bezpieczeństwa Informacyjnego Ukrainy, jak i Strategia Bezpieczeństwa Informacyjnego wyznaczyły umiejętność korzystania z mediów jako część polityki bezpieczeństwa Ukrainy. Nadal jednak wymagają one konkretnej realizacji na poziomie praktycznym oraz na poziomie koordynacji wysiłków wszystkich podmiotów sektora umiejętności korzystania z mediów. Ekspertki uważają, że prowadzona przez Rosję wojna ma charakter kognitywny, dlatego społeczeństwo – zarówno ukraińskie, jak i krajów europejskich – potrzebuje szczególnego rodzaju odporności – odporności kognitywnej¹³. Natomiast modele edukacji medialnej zapoczątkowane w warunkach

¹⁰ <https://mon.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti-reforma-nova-ukrayinska-shkola-prodovzhitsya> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

¹¹ <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

¹² <https://osvita.diia.gov.ua/> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

¹³ <https://www.jta.com.ua/trends/bezpekovyy-vymir-sfery-mediahramotnosti/> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

pokojowych, przy innej globalnej agendzie, wymagają transformacji, w szczególności podejścia integracyjnego – połączenia kompetencji medialnych, cyfrowych i psychologicznych. Ukraiński rząd uważa również, że umiejętność korzystania z mediów powinna obejmować wszystkie grupy społeczeństwa, zarówno dzieci, jak i dorosłych¹⁴.

Kluczowe trendy w dziedzinie umiejętności korzystania z mediów

Od 2014 r. w Ukrainie uruchomiono wiele projektów dotyczących umiejętności korzystania z mediów, wspieranych przez organizacje międzynarodowe, a później częściowo także, w ramach grantów, przez ukraiński rząd. Ponieważ nie sposób szczegółowo opisać wszystkich tego typu inicjatyw w krótkiej publikacji, wymienimy trzy dominujące rodzaje działań w tym zakresie:

- szkolenia dla różnych grup odbiorców;
- fact-checking, przeciwdziałanie dezinformacji;
- tworzenie treści związanych z umiejętnością korzystania z mediów.

Ponadto prowadzone były projekty mające na celu wspieranie placówek oświatowych (w tym opracowanie szkolnych programów nauczania i szkolenie nauczycieli), jednocześnie społeczności i popularyzację umiejętności korzystania z mediów, szkolenia i badania online.

Najczęściej organizacje zajmujące się oświatą i edukacją społeczeństwa skupiały się na tym, aby dzięki szkoleniom, nauce online odbiorcy uzyskali takie umiejętności, jak: 1) krytyczny odbiór informacji; 2) umiejętność dekodowania przekazów dezinformacyjnych i propagandowych; 3) umiejętność identyfikowania mowy nienawiści oraz przeciwdziałania dyskryminacji i stereotypizacji określonych osób lub grup; 4) rozumienie zasad działalności organizacji medialnych i krajobrazu medialnego; 5) podejmowanie decyzji na podstawie umiejętności korzystania z mediów i selekcji informacji.

W dziedzinie fact-checkingu najstarszy i najbardziej wpływowy jest projekt StopFake, w ramach którego publikowane są materiały w różnych językach. Innym projektem jest VoxCheck, znany z obalania nieprawdziwych twierdzeń polityków. Od 2020 r. obie organizacje zostały partnerami Facebooka w zakresie weryfikacji faktów i pomagają w walce z dezinformacją w tym serwisie społecznościowym. Istnieje wiele innych inicjatyw dotyczących fact-checkingu, zarówno na szczeblu ogólnoukraińskim, jak i regionalnym.

Jeśli chodzi o pracę w dziedzinie edukacji formalnej, to przed wojną pełnoskalową liderami były w niej programy edukacyjne dotyczące umiejętności korzystania z mediów, wdrożone przez IREX we współpracy z Akademią Prasy Ukraińskiej. W latach 2018–2021 w projekcie uczestniczyło łącznie 60 000 osób, w tym 45 000 uczniów i 9295 nauczycieli

¹⁴ <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3364536-mediagramotnist-mae-posiruvatis-na-vsi-verstvi-naselenna-tkacenko.html> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

z ponad 1300 szkół w całym kraju. Ponadto IREX wraz z wydziałami dziennikarstwa wielu ukraińskich uniwersytetów opracował podręcznik dla dziennikarzy, gdzie znalazły się ćwiczenia w zakresie umiejętności korzystania z mediów¹⁵. Trwa dyskusja odnośnie do obowiązkowego wprowadzenia komponentu umiejętności korzystania z mediów do systemu szkolnictwa wyższego na wszystkich (bez wyjątku) kierunkach.

Po 24 lutego 2022 r. nacisk w zakresie umiejętności korzystania z mediów przesunął się znacząco w kierunku fact-checkingu oraz przeciwdziałania rosyjskiej propagandzie i dezinformacji. Rząd i organy władzy na różnych szczeblach, w tym prezydent Ukrainy, wzmocniły komunikację ze społeczeństwem przy użyciu różnych kanałów, także tak popularnych wśród społeczeństwa, jak Telegram. Wzmocnienie tej komunikacji miało m.in. pozytywny wpływ na dziedzinę umiejętności korzystania z mediów, oprócz informowania społeczeństwa o wydarzeniach bieżących władza stale bowiem powiadamiała też o informacjach fejkowych lub manipulacyjnych, o przygotowywaniu przez Rosję operacji informacyjno-psychologicznych. Sprawdzone źródła informacji prezentowano w oficjalnych kanałach Telegram. Także rząd zaproponował szereg usług online do sprawdzania informacji. Po 24 lutego 2022 r. zaczęły aktywnie działać Centrum Przeciwdziałania Dezinformacji oraz Centrum Komunikacji Strategicznej i Bezpieczeństwa Informacyjnego. Na razie stale monitorują one rosyjską propagandę i dezinformację, publikują sprostowania fejków i dezinformacji, a także wyjaśniają mechanizmy wpływu propagandy na świadomość i zmianę zachowań.

Także bezpośrednio redakcje mediów zaczęły aktywniej angażować się w edukację odbiorców w zakresie umiejętności korzystania z mediów. O ile wcześniej odpowiednie treści edukacyjne w większości powstawały z inicjatywy organizacji społecznych (z nielicznymi wyjątkami), o tyle po 24 lutego 2022 r. pojawiły się one na antenie jedyne maratonu informacyjnego „Jedyni Nowyny” [Jedynie Wiadomości] oraz w wielu innych mediach.

Pomimo dużej liczby projektów z zakresu umiejętności korzystania z mediów, które są realizowane w Ukrainie w ostatnich latach, poziom umiejętności korzystania z mediów wśród społeczeństwa nadal jest niewystarczający, o czym świadczy stosunek Ukraińców do rosyjskich narracji. Zgodnie z wynikami badania firmy Info Sapiens, przeprowadzonego na krótko przed rosyjską inwazją pełnoskalową, w szczególności w grudniu 2021 r., na zlecenie organizacji społecznej Detector Media: 28% ankietowanych Ukraińców nadal uważa protesty na Majdanie w latach 2013–2014 za nielegalny zamach stanu, a 42% zgadza się z rosyjską narracją, że UE i USA dążą do sprawowania zewnętrznego zarządzania Ukrainą we własnych interesach¹⁶.

¹⁵ <https://e-courses.jta.com.ua/e-manuals/konstruktor-vprav-irex/> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

¹⁶ <https://go.detector.media/indeks-mediagramotnosti-ukrayintsiv-druga-hvilya-doslidzhennya-detektora-media/> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

Ponadto wojna pełnoskalowa odkryła następujące potrzeby:

- podnoszenie poziomu umiejętności korzystania z mediów wśród urzędników różnych szczebli, gdyż w warunkach wojny mogą oni stać się obiektami operacji informacyjno-psychologicznych;
- wypracowanie skutecznych metod pracy z nowymi wrażliwymi grupami odbiorców, takimi jak mieszkańcy regionów okupowanych po 24 lutego 2022 r., którzy później wrócą na Ukrainę;
- potrzeba systemowych, jakościowo prowadzonych badań wzorców korzystania z mediów wśród obywateli i specyfiki odbioru informacji, ponieważ właśnie badania powinny być podstawą do opracowywania programów i projektów w zakresie umiejętności korzystania z mediów.

Tak więc wysiłki wszystkich podmiotów w zakresie umiejętności korzystania z mediów z powodu różnych okoliczności wciąż były niewystarczające. Przyznają to także na szczeblu rządowym. Zdaniem ministra kultury i polityki informacyjnej Ołeksandra Tkaczenki „wojna pokazała, że gdyby umiejętność korzystania z mediów rozwijała się u nas w takim tempie, jakiego wszyscy sobie życzymy, to znacznie mniej czasu trzeba by poświęcać na obalanie fejków i manipulacji”¹⁷. Jednak do określenia skuteczności wysiłków wszystkich graczy w tej dziedzinie potrzebny jest system monitoringu i oceny, którego obecnie brakuje. Problematyczna pozostaje również kwestia określenia poziomu umiejętności korzystania z mediów przez społeczeństwo. Istniejące badania dokonywane przez różne organizacje społeczne, takie jak „Wskaźnik umiejętności korzystania z mediów” organizacji pozarządowej Detector Media, wymagają dopracowania metodologii. Ponadto takie badania powinny być przeprowadzane regularnie i stać się podstawą do opracowywania polityk w zakresie umiejętności korzystania z mediów.

Obecnie w Ukrainie toczą się dyskusje na temat sposobów rozwoju dziedziny umiejętności korzystania z mediów. Istnieje jednak konsensus co do strategicznego znaczenia tego obszaru dla społeczeństwa i bezpieczeństwa informacyjnego państwa, w szczególności kształtowania odporności na różne szkodliwe wpływy informacyjne, przede wszystkim ze strony Rosji.

Diana Dutsyk – dyrektor wykonawczy, założycielka Ukraińskiego Instytutu Mediów i Komunikacji oraz starszy wykładowca w Szkole Dziennikarstwa Narodowego Uniwersytetu Kijowsko-Mohylańskiego. Ma wieloletnie doświadczenie dziennikarskie, pracowała jako redaktor naczelny wielu mediów drukowanych i internetowych. Redaktorka i autorka wielu publikacji w tematyce dziennikarstwa politycznego i konfliktów zbrojnych, wpływów politycznych na media w Ukrainie, monitoringu mediów, edukacji medialnej.

¹⁷ <https://mkip.gov.ua/news/7352.html> [dostęp: 5 marca 2023 r.].

Bibliografia

Artykuły

Bourdieu P., *O telewizji i dziennikarstwie*, Moskwa 2002.

Iwanenko E.A., Koreckaja M.A., Sawenkowa E.W., *Созвездие Горгоны (эссе об эффектах медиа)* [Gwiazdozbiór Gorgony (esej o efektach mediów)], Petersburg 2012.

Strony internetowe

<https://corp.suspilne.media/newsdetails/5959>.

<https://e-courses.jta.com.ua/e-manuals/konstruktor-vprav-irex/>.

<https://go.detector.media/indeks-mediagramotnosti-ukrayintsiv-druga-hvilya-doslidzhennya-detektora-media/>.

<https://mkip.gov.ua/news/7352.html>.

<https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-zatverdiv-derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti-reforma-nova-ukrayinska-shkola-prodovzhitsya-u-5-9-klasah>.

<https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/12847/2015-03-20-yakym-ie-riven-pidtrymky-mesedzhiv-rosiyskoi-propagandy-u-zoni-konfliktu-sotsiologichne-opytuvannya>.

<https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/19925/2017-11-14-informatsiye-spozhyvannya-potreby-ta-poglyady-meshkantsiv-skhodu-ukrainy-doslidzhennya/>.

<https://ms.detector.media/tip-intervyu/post/11555/2014-08-07-andrey-arkhangel'skiy-ya-khochu-chtoby-ukrayna-znala-hto-est-y-drugye-russkiye/> [autor: Diana Dutsyk].

<https://osvita.diia.gov.ua>.

<https://www.jta.com.ua/trends/bezpekovyy-vymir-sfery-mediahramotnosti/>.

https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/07/Transformation-medialiteracy_EN-1.pdf.

https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/ML_Ukraine_Country_Report_2021.pdf.

<https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

<https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>.

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3364536-mediagramotnist-mae-posiruvatis-na-vsi-verstvi-naselenna-tkacenko.html>.